

Əmirova Yaqup
AMEA Tarix institutunun böyük elmi işçisi

APREL İŞĞALINDAN SONRA AZƏRBAYCAN MÜHACİRLƏRİNİN TÜRKİYƏDƏ FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Azərbaycan mühacirəti, bolşeviklər, Aprel işğalı
Key words: Azerbaijan, Turkey, Azerbaijani migration, the Bolsheviks, the April occupation.
Ключевые слова: Азербайджан, Турция, азербайджанская эмиграция, большевики, апрельская оккупация

Məlum olduğu kimi, AXC parlamentinin hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsi haqqında 27 aprel 1920-ci il tarixli qərarına və əldə olunan razılığa əsasən Cümhuriyyət dövründə dövlət idarəçiliyində mühüm vəzifələr tutan şəxslərə qarşı bolşeviklər hər hansı siyasi-hüquqi cəzalar tətbiq etməmək haqqında öhdəlik götürmüşdülər. Lakin bolşevik rejimi öz vədlərinə əməl etməyərək, siyasi rəqiblərinə qarşı ən sərt təqiblərə və təzyiqlərə əl atmış, nəticədə minlərlə vətənpərvər öz doğma vətəninə tərk edərək, mühacirətə getməyə məcbur olmuşdu.

Xaricə getmiş azərbaycanlı mühacirlərin əksəriyyəti Türkiyədə məskunlaşmağa məcbur olmuşdular. Bu zaman yeni yaranmış TBMM hökumətinin bolşeviklərlə münasibətlərə üstünlük verməsi, mühacirlərin daha çox sultan hakimiyyəti ətrafında toplanmasına və yaxud müstəqil fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratmışdır.

1920-ci ildə TBMM hökumətinin apardığı statistik araşdırmalara görə, İstanbul şəhəri yaxınlığında 7 mühacir düşərgəsi var idi. Bundan başqa, İstanbulla yanaşı, Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində də Sovet hökumətinin təzyiqlərindən qaçmış çoxlu sayda mühacirlər toplaşmışdı. 1921-ci ilin statistik göstəricilərinə əsasən İstanbulda Sovet rejimindən qaçmış mühacirlərin sayı 75000 nəfər idi. Digər mənbəyə görə isə 1921-ci ilin mayına qədər TBMM-in nəzarət etdiyi ərazidə sovetlərdən qaçan mühacir ordusunun sayı 175000 nəfərə çatırdı. Onlardan bəziləri müxtəlif ölkələrə viza almış, 115000-i isə Türkiyədə qalmaqda davam etmişdir [7, 1927, 17 iyun].

Bu zaman Güney Qafqaz "Çeka" (Çrezvıçaynyı Komitet – Fövqəladə Komitə – Y.Ə.) rəhbəri Mogilyovski, Milli təhlükəsizlik idarəsi rəisi Beriya və Lordkipanidzenin ortaqları hazırladıqları 1922-ci il avqust tarixli "bölgədə vəziyyət" adlı məqaləsində Azərbaycandan gedən mühacirlərin böyük hissəsinin İranda və Türkiyədə yerləşdiklərini, ingilislər və fransızların isə onlardan öz məqsədləri üçün istifadə etdiklərini bildirdilər.

Belə vəziyyətdə bolşevik hökumətinin TBMM-lə siyasi sahədəki əməkdaşlıq istiqamətlərindən biri də həm Anadoluda, həm də Azərbaycanda və Sovet Rusiyasının ərazisində yerləşmiş və fəaliyyəti qarşı tərəfə yönəlmiş təşkilatların və onların fəallığının zərərsizləşdirilməsi olmuşdur.

Ancaq etiraf edilməlidir ki, ilk vaxtlarda azərbaycanlı mühacirlər Anadolu hökuməti tərəfindən heç də ciddi təzyiqlərlə üzlənməmiş, hətta, TBMM hökuməti tərəfindən himayə də edilmişdir. Lakin bu himayənin edilməsində məqsəd, heç də bu mühacirlərdən sovetlərə qarşı istifadə etmək olmamış, sadəcə Anadolu türklərinin, qaçqın düşmüş azərbaycanlı qardaşlarını dəstəkləməsi, onlara yardımlar etməsi şəklində özünü büruzə vermişdir.

Bu zaman, müxtəlif təşkilatlarda birləşən mühacir qruplarının əksəriyyəti İstanbul, Samsun, Trabzon, Qars kimi böyük şəhərlərdə yerləşirdi ki, onların da fəaliyyəti RSFSR və Sovet Azərbaycanı hökumətinə qarşı yönəlmişdi. Ona görə də mütəmadi olaraq Sovet Azərbaycanı kommunist hökuməti ilə TBMM hökuməti arasında müzakirə edilən məsələlərdən biri də, aprel işğalından sonra mühacirət etməyə məcbur olan müsavətçi xadimlərin və millətçi təşkilatların fəaliyyətlərinin qadağan edilməsi olmuşdur.

Azərbaycanlı mühacirlər TBMM ərazisində müxtəlif şəhərlərdə təşkilatlanaraq, bolşeviklərə qarşı mübarizələrini davam etdirirdilər. Belə mühacirlərdən bir qrupu Qarsda türk əsgəri birlikləri ilə birlikdə "İzçilər" təşkilatını qurmuşdular. Bu zaman Qarsda sovetlərə qarşı əks fəaliyyətlərin başında Cahangir bəy Şıxlinski dururdu. O, 1923-cü ildə Güney Qafqaz ÇK-sı tərəfindən Azərbaycan sərhədlərindən çıxarılmışdı. Təşkilatın məqsədi mühacirlərə yardım etmək, Azərbaycandan gələn xəbərləri toplamaq və Sovet rəsmilərinin Türkiyəyə qarşı siyasətini təqib etməkdən ibarət olmuşdu. Bu

dövrə Azərbaycan Sovet təhlükəsizlik orqanlarının apardıqları araşdırmalara görə TBMM-in Bakıdakı türk səfiri Məmduh Şövkət bəy də, mühacirlərə gizli olaraq məlumatlar ötürmüşdür. O, Bakıdan getdikdən sonra isə bu işi Bakıdakı TBMM səfirinin müavini Firidun bəy davam etdirmiş, hətta məlumatların mühacirlərə çatdırılmasında tacirlərin də rolundan istifadə olunmuşdur.

Bundan başqa Trabzonda yerləşmiş mühacirlər Qafqazdan gələn köçkünləri bir yerə toplayaraq, onlara kömək etmək üçün bir xeyriyyə cəmiyyəti də qurmuşdular.

TBMM hökuməti Türkiyədə mühacirlərə nəzarət edə bilmək üçün onlara müvəqqəti vətəndaşlıq statusu verilməsi haqqında bir sıra qərarlar qəbul etmişdi. Belə ki, TBMM-in 12 dekabr 1920-ci il tarixli qərarında İran və Azərbaycandan Vana gəlmiş köçkünlərə yerləşmək üçün torpaqlar verilməsi qərar alınmışdır [9].

TBMM hökuməti 1921-ci il mayın 4-də Azərbaycandakı siyasi şərait üzündən Anadoluya gələn mühacirlərə vətəndaşlıq statusu verilməsi haqqında yeni bir qərar qəbul etmişdir [9].

Lakin, sonradan Sovet Rusiyası ilə aparılan müzakirələrin nəticəsi olaraq, TBMM hökuməti bu insanlara vətəndaşlıq vermək məsələsində tələsməmək xəttini əsas götürmüşdü. Sovet hökuməti mühacirlərin yerləşdikləri ölkələrdən onları geri qaytarmağı tələb edirdi. Bu məsələ TBMM-də də böyük müzakirələrə səbəb olmuş, 19 fevral 1922-ci il tarixli iclasda mühacirlərin bolşeviklərə qarşı olduğu vurğulanaraq, hələlik vətəndaşlığa qəbul edilməmələri qərarı qəbul edilmişdir [288]. Bu zaman Türkiyədə yerləşən Azərbaycan mühacirləri, bolşeviklərin təzyiqindən canlarını qurtararaq, dost Anadolu ərazisində sığınacaq tapmış, gələcək tələblərinin necə olacağını bilmədən gözləməkdə və qaşqın vəziyyətdə, məlumatsız qalmaqda idilər.

Azərbaycan bolşevik hökuməti də mərkəzin qərarlarına əsasən, mühacirətdə fəaliyyət göstərənlərə təhlükə mənbəyi kimi baxırdı. Ona görə də Sovet Azərbaycanı hökuməti qarşılıqlı münasibətlərdə, belə mühacirlərin fəaliyyətlərinin qadağan edilməsi və ya Anadolu ərazisindən çıxarılması tələbini TBMM hökumətindən də tələb edirdilər. İbrahim Əbilov da Türkiyəyə səfir kimi yola düşən zaman, şəhərlərdə yerləşən belə insanlarla çox qarşılaşmışdı. O, Mustafa Kamalla da görüşü zamanı, bolşevik ideologiyasına dayanaraq, belə təşkilat və insanların Türkiyə üçün çox təhlükəli olduğunu, onu inandırmağa çalışmışdı. Mustafa Kamal Kazım Qarabəkir paşaya yazdığı məktubunda mühacir olan yeni zabitlərin hamısını qərb cəbhəsinə göndərmək haqqında təlimat vermişdir. Əslində bu əmr yalnız mühacir hərbiçilərə şamil edilmişdir.

Sovet Azərbaycanının təmsilçisi İbrahim Əbilov bir məktubunda bu barədə belə yazırdı: "Türkiyə ərazisində mühacirlərin sayı həddindən artıq çoxdur. Belə ki, hətta əvvəllər Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Nuru paşanın özü də indi mühacirlərdən ibarət yeni bir təşkilatı ortaya çıxarmışdır [3, 190].

Göründüyü kimi, İbrahim Əbilov mərkəzin verdiyi təlimatlara uyğun şəkildə hərəkət etmiş, yerli şəraiti, mühacirlərin daha çox yerləşdikləri şəhərləri öyrəndikdən sonra, Anadolu bölgəsində Azərbaycan və Naxçıvandan gəlmiş mühacirlərin çox olduğu qərb bölgəsində konsulluqlar açmağı sovet rəsmilərinə məktub vasitəsi ilə təklif etmişdir [5, 12-13]. Bu təklif qəbul edilmiş, nəticədə Türkiyədə yeni nümayəndəliklər açılmışdır. Yeni açılmış nümayəndəliklərin qarşısında qoyulan məsələlərdən biri də mühacirlərlə iş məsələsi olmuşdur.

Amma TBMM hökuməti azərbaycanlılarla bağlı qərarların verilməsində daim ehtiyatlı hərəkət etmişdir.

Mustafa Kamal isə bir gənc həkimlə söhbətində bu məsələyə toxunaraq demişdi: "bizim bu dostumuzun (SSRİ-nin) idarəçiliyində dili bir, inancı bir, özü bir qardaşımız vardır. Onlara arxa durmağa hazır olmalıyıq! ... [6, 31]. Əslində Mustafa Kamal hökuməti Türkiyədə yaşayan bəzi mühacirlərin tələblərinə əsasən sovetlərə əlaqəni kəsmə və münasibətlərini pisləşdirsə idi, demək olar ki, düşmənlər cəbhəsində məhv olub gedərdi. Ona görə də Mustafa Kamalın dahi siyasətçi olması, tarixi gerçəkliyə əsaslanması, özünü bu amilin həyata keçirilməsində də büruzə vermişdir.

Bu zaman Türkiyədəki sovet elçiliyinin əsas fəaliyyəti istiqamətlərindən biri də Samsun, Trabzon, Qars və başqa şəhərlərdə toplanmış mühacir təşkilatlarının qarşısını almaqdan ibarət olmuşdu. Belə ki, bu dövrə Azərbaycan gələn mühacirlərin böyük bir hissəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Qarabəgin general-qubernatoru olmuş Xosrov Sultanovun rəhbərliyində Trabzonda bir xeyriyyə dərnəyi yaratmış, onun təşkilat komitəsinə yerli müdafiə komitəsinin iki üzvünü də daxil etmişdilər.

Sovet Azərbaycanının TBMM-dəki səfiri İbrahim Əbilovun verdiyi xəbərlərə görə təşkilat komitəsi, dənəyin inkişafı naminə lazım olan pulu almaq üçün türk hökumətinə məktubla müraciət də etmişdir.

Başqa bir təşkilat isə Bahəddin bəyin rəhbərliyi ilə "Rəhbərlər" adı ilə Qarsda fəaliyyət göstərmişdir. Bu təşkilatın üzvlərinin əksəriyyəti "Tatar alayının" (Çar hökuməti dövründə bu diviziya "Vəhşi diviziya" adlanırdı – Y.Ə.) əsgərlərindən ibarət olmuşdur. Sovet orqanlarının məlumatlarına görə bu təşkilatın məqsədlərinə Anadolu ərazisinə girənləri və çıxanları izləmək, Şərq cəbhəsi qarəğahına məlumat vermək, Türkiyənin Sovet respublikalarına qarşı hərbi fəaliyyətə başlayacaq təqdir-də agent fəaliyyətlərini həyata keçirməkdən ibarət olmuşdur [2, v. 23-33].

Bu zaman Qars təşkilatına üzv olan Sovet Azərbaycanından köçən mühacirlər Şərq cəbhəsi qarəğahına gedərək, onların da bu cəbhədə əsgəri xidmət etmələrini xahiş etmişdilər.

Sonradan bu mühacirlərin əksəriyyəti 6-cı süvari tıməninə qəbul edilmişdilər.

Bu zaman İ.Əbilov hadisələrin gedişindən xəbərdar idi və mərkəzin əmrinə əsasən, belə təşkilatların fəaliyyətinin dayandırılması üçün TBMM rəhbəri Mustafa Kamal və Y.Kamalla bir sıra görüşlər keçirmişdi. O, görüşlərində bildirmişdi ki, belə təşkilatlar Türkiyədə fəaliyyət göstərərək, Avropa müstəmləkəçiləri ilə danışıqlar aparır və bu ərazilərin müstəmləkəçilərin nəzarəti altına keçmələri üçün fəaliyyət göstərirlər [1, v. 106-112].

Bu barədə Sovet tarixçisi Şamsutdinov yazırdı ki, "əksinqiləbçi təşkilatların pozucu, provokasiya fəaliyyətlərinə söykənən imperialistlər Türkiyə torpaqlarını ələ keçirmək, Azərbaycana hücum etmək istəyirlər [8, 193].

Mühacirlərin fəaliyyəti ilə bağlı İ.Əbilov N.Nərimanova yazırdı: "Bəzi türk dairələri arasında "pantürkist" düşüncələr gedərək artmaqdadır. Türklərin çoxu istiləçi niyyətlərindən halə də əl çəkməmişlər və Azərbaycanda Türkiyəyə birləşdirilməsi fikrindədirlər..." O, fikrini belə bitirir ki, rabitə naziri Ankarada parlamentdə çıxışında bildirmişdir ki, yaxın gələcəkdə burada Azərbaycan millət vəkllərini də görəəcəkdir [1, v.106-112]. Təbii ki, o dövrdə azərbaycanlı bolşeviklər bütün məktublarnın məxfi orqanlar tərəfindən oxunduğunu çox gözəl bildiklərindən belə məktublarnı yazmağa məcbur idilər. Amma, onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə nə Azərbaycan bolşevikləri, nə də türk hökuməti, heç bir vaxt bir-birinə zərər vermə biləcəklərini adlandırmamışlar. Biz bunun sübutunu Nəriman Nərimanovun, Behbud Şahtaxtinskini türk rəsmiləri ilə apardıqları danışıqlar zamanı və onların fəaliyyətlərində də daha aydın şəkildə görə bilərik. Demək olar ki, sovetlərin bununla bağlı türk hökumətinə təzyiqlərinə baxmayaraq, Mustafa Kamal hökuməti 20-ci illərdə azərbaycanlı mühacirlərlə bağlı heç bir ciddi tədbir görməmişdir. Məsələn, 13 iyun 1928-ci il tarixli 0554 №-li təhlükəsizlik sənədini araşdırarkən məlum olur ki, Türkiyə rəsmi orqanları Sovet hökumətinin təzyiqlərinə rəğmən Azərbaycan mühacirləri ilə yaxından maraqlanmış, onların bir sıra problemlərinin həllinə yardım göstərmişlər [4, v.19-23].

Başqa bir tərəfdən məsələyə baxdıqda isə Mustafa Kamalın sovet dövlətinə və azərbaycanlı mühacirlərə münasibətdə yeritdiyi siyasət tarixi gerçəkliyə əsaslanırdı. Onun Sovet Azərbaycanının gələcək taleyi ilə bağlı siyasəti özünün uzaqgörənliyi ilə seçilirdi. İlk əvvəl biz bunu Mustafa Kamal hökumətinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda fəal müvəqqeyində və xüsusi olaraq Naxçıvan məsələsinin həllində, apardığı uğurlu siyasətində də görürük.

Bu dövrdə İbrahim Əbilov bolşevik hökumətinin rəsmisi olaraq türk hökumətindən mühacir təşkilatlarının bağlanması tələb etmişdir. Qeyd olunduğu kimi, bu işi həyata keçirmək üçün o, əlaqədar Türkiyə rəsmilərinə mühacirlərin adları yazılmış bir siyahı da vermişdir [10, 95]. Türk hökuməti bu barədə bir sıra müzakirələr apararaq, bu təşkilatlara qarşı ciddi tədbirlər görülməyini və onların ləğv olunacağını Azərbaycanın səfirinə Yusuf Kamalın vasitəsi ilə məlumat vermişdir [2, v. 106-112].

Göründüyü kimi, iki ölkə arasında münasibətlərin yaxşılaşması Türkiyədəki mühacirlərin vəziyyətində də müəyyən dəyişiklər yaratmış, onlar da bolşevik hökumətinə qarşı müəyyən mübarizə metodlarından istifadə etmişlər. Belə üsullardan biri də qəzet və jurnallarnın çapı məsələsi idi. Bu jurnallardan sovet hakimi dairələrinin ən çox narahatçılığına səbəb yaradan, Azərbaycan mühacirlərinin 1923-1927-ci illərdə İstanbulda nəşr etdikləri "Yeni Qafqasiya" jurnalı idi. "Yeni Qafqasiya" jurnalının ilk nəşri 1923-cü ilin 26 sentyabr tarixində İstanbulda çıxmış [283, 39], burada mühacirlərlə yanaşı, həm də türk siyasətçiləri də məqalələrlə çıxış etmişlər. "Yeni Qafqasiya" jurnalının ənənəvi mövzularından biri sovet rejiminin çürüklüyünə, qəddarlığına, günahsız adamların müxtəlif

bəhanələrlə təqib, terror və sürgün edilməsinə həsr olunmuşdur. Jurnalın, demək olar ki, hər nömrəsində Azərbaycanda "əksinqiləbçi", "millətçi" damğası ilə həbs olunan, cəzalandırılan insanlar haqqında məqalələr dərc olunurdu.

"Yeni Qafqasiya" jurnalında dərc edilmiş "Azərbaycanın böyük matəmi" məqaləsində yazılırdı ki, bolşeviklər Azərbaycan türk Cümhuriyyətini istila etmişdir. Türk dostluğu və istiqlal şiarının arxasında hər növ hüquq və insanıyyət qanunlarını kirli əməlləri altında çeynəyən bu müstəqil qüvvə məmləkətdə nə milli, nə idari, nə də siyasi heç bir istiqlal buraxmamışdır.

"Yeni Qafqasiya"-nin tutarlı, əsaslı və tarixi faktlara söykənən məqalələri sovet rejiminin, ideologiyasının maskasını yırtır və onun əsl simasını ifşa edirdi. Buna isə rəsmi Moskva dözmürdü. Ona görə nəşrin və ümumiyyətlə, Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyədə fəaliyyətinin dayandırılması üçün sovet hakimiyyəti o dövrdə dəfələrlə rəsmi diplomatik təşəbbüslər göstərmişdir.

Başda "Yeni Qafqasiya" olmaqla əsir türk və Qafqaz millətlərinin nəşrləri sovet partiya və hökumət orqanlarını ciddi narahat edir, onları qıcıqlandırır, bu çap məhsullarının ölkəyə gətirilməsinin qarşısını alınması üçün kəskin tədbirlər həyata keçirirdilər. Bu sahədə SSRİ və Azərbaycan SSR-in partiya və dövlət orqanlarında işləyən daşnaklar xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər.

SSRİ Xalq Komissarları Soveti yanında Dövlət Siyasi İdarəsi rəisinin köməkçisi Petrosyan türk və tatar mühacirlərinin nəşrlərini, o cümlədən, ilk növbədə "Yeni Qafqasiya"-nin, demək olar ki, hər nömrəsini oxuyur, müvafiq tədbir görülməsi üçün əyalət təşkilatlarına göstərişlər verirdi.

O, həmin tarixli 156161/130 nömrəli digər məktubunda həmkarı Muzikanta yazırdı: "Jurnalın məzmunu göz qabağındadır. Heç bir şərhə ehtiyac yoxdur. Amma qeyd olunmalıdır ki, Türkiyə hökuməti bizim təqdimata əsasən mühacirlərin fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər görmüşdür".

Petrosyan Muzikanta göndərdiyi 20 dekabr 1927-ci il tarixli 157774/30 nömrəli başqa bir məktubunda sevinclə xəbər verirdi ki, müxtəlif mənbələrin təsdiq etdiyinə görə, Türkiyə hökumətinin sərəncamı ilə "Yeni Qafqasiya"-nin nəşri dayandırılmışdır.

"Yeni Qafqasiya"-nin bağlanmasıdan sonra isə "Azəri türk" məcmuəsi nəşrə başlamışdı (1 fevral 1928 – fevral 1930-cu illər). Bu məcmuədə də dərc olunan yazılarda müəlliflər bolşeviklərin siyasətini pisləyir, onu faktlarla ifşa edirdilər.

Bunun ardınca 1929-1931-ci illərdə "Odlu yurd" məcmuəsi çap olunmuşdu. Cəmi 32 nömrəsi çapdan çıxan bu məcmuənin də əsas hədəfi sovetlər idi.

"Bildiriş qəzeti", "Yeşil Yaprak" məcmuəsi kimi mətbuat orqanlarının da əsas məqsədi Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən istilasını açıb göstərməkdən ibarət idi. Mühacirət mətbu orqanlarında Əhməd bəy Ağayev, Əlibay Hüseynzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə kimi mühacirlər çıxışlar edirdilər. Bu zaman SSRİ təhlükəsizlik orqanlarının türk hökumətinə təzyiqləri də davam etməkdə idi.

Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycanı 1918-ci ildə erməni və bolşevik istilasından xilas edən Nuru paşanın müşaviri olmuşdur. 1919-cu ildə Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Paris sülh konfransına gedərək ermənilərin fitvası ilə İstanbuldakı ingilis işğalçı hərbi komandanlığı tərəfindən asayışı pozmaq və ermənilərə qarşı kobudluq günahı səbəbi ilə tutularaq Bəkirəbəyliyə salınmış, admiral Calthorpenin bölgüsünə əsasən (1-ci qrupa salınmış Ziya Gökalp, Əli bəy bəHüseynzadə və 70 nəfərdən artıq "İttihad və Tərəqqiçilər"lə birlikdə) həbs edilərək Malta adasına sürgün edilmişdir.

Sürgündə olduğu 2 il ərzində Ə.Ağaoğlu məşhur əsəri olan "Üç mədəniyyət"-i yazmışdır. Bu əsər ilk dəfə 1927-ci ildə İstanbulda çap olunmuşdur [4, 12].

O, Romada azadlığa buraxıldıqdan sonra yazdığı məktubunda belə göstərir... O şeyə ki, mədəniyyət, hüriyyət, müsavət deyilir, zəhərli bir yalan alçaq riyakarlıqdır ki, onları sayəsində ancaq qaba zülm və haqsızlıq səltənəti qurula bilər. Bu üsuli-idarə öz yalan riyakarlığı ilə davam elədikcə bəşəriyyətə qurtuluş yoxdur və bəşəriyyət əziyyətə məhkumdur" [154, 1921.19.06]. Məktubda N.Nərimanovdan Azərbaycana gəlmək üçün şərait yaratmağı xahiş edən Əhməd bəy az sonra bu fikrindən daşınmış, Türkiyədə qalıb işləməyi üstün tutmuşdur [4, 6].

Ə.Ağaoğlu 1922-ci ildə İstanbula gəlmiş, Türkiyə Respublikasının yaradılmasından sonra Ankaraya köçmüş, bu dövlətin memarı və ilk prezidenti böyük Mustafa Kamal Atatürkün ən yaxın məsləhətdaşlarından olmuşdur. O, mətbuat baş müvəkkili kimi yüksək vəzifə tutmuş, Mustafa Kamal ideyalarını dəstəkləyən "Hakimiyyət-milliyə" qəzetinin baş redaktoru olmuş, Anadolu agentliyinə rəhbərlik etmişdir. Əhməd bəy həmçinin Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmiş, bununla yanaşı,

Ankara Universitetində mühazirələr oxumuşdur. Əhməd bəy öz həmfikri Z.Göyalpı Atatürklə şəxsən tanış etmişdir. O, Qarsdan TBMM-nə 2 dəfə millət vəkili seçilmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlu Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamalın yaxın dostu, silahdaşı, onun apardığı istiqlal savaşının fəal müdafiəçilərindən biri olmuşdur. Cümhuriyyətin ilk illərində onun yüksək dövlət vəzifəsinə çəkilməsində bu münasibətlərin mühüm rol oynadığı şəksizdir.

Ə.Ağaoğlu 1930-cu ildə Mustafa Kamalın göstərişi ilə tərəqqipərvər Cümhuriyyət partiyasının qurulmasında, partiyanın ideologiyasının yaradılmasında və fəaliyyətində aktiv rol oynamışdır. Partiya fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra o, siyasi həyatdan ayrılaraq 1931-ci ildə İstanbul universitetində hüquq tarixi müəllimi işləmişdir. 1933-cü ildə "Akın" qəzetini çıxarmışdır ki, bu da müxalifət yönü qəzet olmuşdur.

1938-ci ildə Mustafa Kamalın vəfatı da Ağaoğlunu sarsıtırmışdı. Mühacir yazarlardan biri də Əli bəy Hüseynzadə idi. O da öz fəaliyyətində Türkiyədə yaşayan mühacirlərə kömək etmiş, onların hökumət üzvləri ilə əlaqələr qurmasına yardım etmişdir.

1926-cı ildə Bakıda qurulan I Türkoloji konqressə Fuad Köprülüzadə ilə birlikdə qatılmış və "Qərbin iki dastanında türk" adlı məruzə ilə çıxış etmişdir.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, məhz "türkləşmək, islamaşmaq, müasirləşmək" kimi fikirlər də füyuzatçılarla birlikdə Əli bəy Hüseynzadənin ideya mənavi dəyərləri əsasında formalaşmışdır.

O, deyirdi: "İttihad hər şeydən əvvəl İslama əsaslanan bir konsepsiyadır". Bununla bərabər, o, İslamı yalnız din kimi deyil, siyasi, iqtisadi, hüquqi, mənavi və s. norma strukturu hesab edirdi.

Göründüyü kimi, bir sıra mühacirlər məhz Türkiyədə yaşamış, fəaliyyət göstərmiş, hətta dövlət vəzifələrinə belə seçilə bilməmişdilər. Lakin onların böyük əksəriyyəti ömürlərinin sonunadək vətənlərini müstəqil və azad görə bilmədilər

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. ARDA, f. 28, s. 1, iş 128
2. ARDA, f. 28, s. 1, iş 129.
3. Ağaoğlu Ə. Üç mədəniyyət. Bakı: Mütərcim, 2006, 159 s.
4. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin arxivı, n.28, pr.41065
5. Абилова А., Ибрагим Абилов – Азербайджанский друг Atatюрка. Баку: AzAtaM, 2003, 54 с.
6. Bozdağ İ. Atatürkün Avrasya devleti. Ankara: Tekin yayınları, 1999, 187 s.
7. Бакинский рабочий (газета), müxtəlif illər
8. Şimşir B.N. Azərbaycan. Azərbaycanın Yeniden Doğuş Sürecində Türkiyə-Azərbaycan İlişkileri. Ankara: Bilgi Yayinevi, 2011, 768 s.
9. T.C.B.C.A. Bakanlar Kurulu kararı 030/18/01/02/24/3/
10. İbrahimli X. Azərbaycanın mühacirəti tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 3

THE ACTIVITY OF AZERBAIJANI MIGRANTS IN TURKEY AFTER APRIL OCCUPATION

Summary

The article is dealt with migrants who were obliged to leave their homelands undergoing to severe persecutions of the Bolsheviks after the April occupation in 1920. The majority of Azerbaijani migrants who went abroad had settled down in Turkey.

The activity of migrant groups uniting in various organizations was against the Russian Soviet Federative Socialist Republic and the government of Soviet Azerbaijan. Azerbaijani migrants were continuing their struggles against the Bolsheviks assembling in various cities.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЭМИГРАНТОВ В ТУРЦИИ ПОСЛЕ АПРЕЛЬСКОЙ ОККУПАЦИИ

Резюме

В статье говорится об азербайджанских эмигрантах, покинувших Родину в результате репрессий большевиков после апрельской оккупации в 1920 году. Выехавшие за рубеж азербайджанцы в большинстве своем обосновывались в Турции. Деятельность объединенных в различных организациях эмигрантов-азербайджанцев была направлена против РСФСР и Советского Азербайджана.